

MICHAŁ POLLAK

INSTYTUT ZACHODNI

Powstanie i rozwój organizacyjny w ciągu dziesięciolecia

Początków Instytutu Zachodniego szukać należy w końcowym okresie okupacji hitlerowskiej, gdy w Krakowie zgromadziła się znaczna grupa pracowników nauki zarówno krakowskich, jak i pozakrakowskich, między którymi znaleźli się też uczeni poznańscy. Zdając sobie jasno sprawę z tego, że po ostatecznej klęsce hitlerowskich imperialistów nastąpi odbudowanie niepodległego Państwa Polskiego na dawnych piastowskich podstawach terytorialnych, uczeni ci, wśród których prof. Wojciechowski „grał niepoślednią rolę”¹, postawili sobie za zadanie należyte przygotowanie pod względem naukowym takiej koncepcji Państwa Polskiego i uświadomienie jej jako jedynie słusznej społeczności polskiemu, a tym samym ugruntowanie w kraju i za granicą przekonania o nieodpartych prawach Polski do odzyskanych po wiekach ziem, na które jako pełnoprawni mieliśmy wrócić dziedzice. Że tak było, dał temu dobitny wyraz prof. T. Lehr-Spławiński w przemówieniu, które w dniu 29. 3. 1947 r. wygłosił jako prezes Kuratorium Instytutu Zachodniego na zebraniu publicznym Instytutu w Poznaniu:

„Wybiegaliśmy stale myślą naprzód ku czasom, kiedy po złamaniu wroga staniemy przed olbrzymim zadaniem dźwigania z gruzów wojennych, organizowania na nowo i zabezpieczania przyszłości naszej ojczyzny. Zdawaliśmy sobie wówczas sprawę z tego, że przyszłość ta i pewność swobodnego rozwoju narodu naszego zależeć będzie przede wszystkim od tego, w jakim stopniu potrafimy stanąć pewną nogą na macierzystych ziemiach Polski, z których wiekowy nacisk wroga wyparł nas niemal w połowie ich pierwotnej rozciągłości, od tego bowiem zależeć musi rekonstrukcja naszego organizmu narodowo-społecznego na zdrowych podstawach. Rozumieliśmy, że naszym, jako pracowników naukowych, obowiązkiem jest uświadamiać w tym względzie szerokie koła społeczeństwa, wśród których kilkowiekowy rozwój polityczny odwrócił niemal całkowicie uwagę od tych zagadnień i zaszczepił niewiarę w możliwość powrotu na te dawne szlaki rozwoju narodowo-państwowego. Praca w tym kierunku rozpoczęta jeszcze przed wojną, przede wszystkim w poznańskim ośrodku naukowym, musiała być podjęta na nowo ze zwiększoną energią. Trzeba było w niesłychanie trudnych warunkach okupacyjnych przystąpić natychmiast do opracowania najważniejszych problemów historycznych, kulturalnych i społeczno-gospodarczych związanych z całością naszych ziem macierzystych, tj. całego dorzecza rzek, stanowiących ich naturalną oś geograficzną, Wisły i Odry, i to opracowania w takiej formie, która by nie tylko zadowalała pod względem naukowym, ale nadawała się także do popularyzacji w szerokich kołach społeczeństwa. Z dążeń do realizacji tego programu wyrosły, jeszcze w konspiracji, zawiązki Instytutu Zachodniego”².

Toteż skoro tylko runęła potęga hitlerowska, gdy jeszcze łuny pożarów rozświetlały ponure ruiny i zgliszcza na Ziemiach Zachodnich, prof. Z. Woj-

¹ Przegląd Zachodni 1947, nr 4 s. 360.

² P. Z. 1947, nr 4. s. 360.

ciechowski rozpoczął działać w kierunku realizacji przymysłów okupacyjnych polskich naukowców.

W dniu 13 lutego 1945 prof. Wojciechowski, przyjęty przez ówczesnego Premiera Rządu, przedstawił mu memoriał³ w sprawie powołania do życia Instytutu Zachodniego jako placówki naukowo-badawczej, „zajmującej się zagadnieniami polsko-niemieckimi i mogącej służyć wynikami tych badań władzom rządowym, organizacjom społecznym w zakresie potrzeb wewnętrzno- i zewnętrzno-politycznych Państwa“ (Memoriał z d. 12. 2. 1945)⁴.

W memoriale wyszczególnione były dziedziny prac naukowych, których Instytut Zachodni się podejmuje, zestawienie zagadnień opracowanych w okresie okupacji „na gruncie poprzedniej wieloletniej pracy szeregu pracowników naukowych Uniwersytetu Poznańskiego i innych uniwersytetów nad zagadnieniami niemieckimi“, krótki zarys organizacyjny władz Instytutu Zachodniego, przy czym podany był imienny skład Kuratorium oraz Dyrekcji. Memoriał mocno podkreślał konieczność szybkiego i sprawnego działania poprzez wydawnictwa, wykłady, referaty, przez wydawanie periodyku „Przegląd Zachodni“. Dyrektor Instytutu deklarował „pełną gotowość współpracy w zakresie celów wyszczególnionych w memoriale“.

W dniu 27 lutego 1945 Premier powołał Instytut Zachodni do życia⁵, zatwierdził jego pierwszy ramowy preliminarz budżetowy i upoważnił do działania.

Na tej podstawie komitet organizacyjny pod przewodnictwem prof. Z. Wojciechowskiego odbył w Poznaniu posiedzenie w d. 19. 4. 1945, na którym uchwalony został projekt statutu Instytutu Zachodniego, przedstawiony jako załącznik do wniosku, złożonego w d. 23 lipca 1945, zgodnie z obowiązującymi przepisami, w ówczesnym Urzędzie Wojewódzkim Poznańskim o zarejestrowanie stowarzyszenia pod nazwą Instytutu Zachodniego. Wniosek podpisało jako założyciele 15 osób przebywających wówczas w Poznaniu⁶, aczkolwiek w skład komitetu organizacyjnego weszły jeszcze inne osoby, których podpisów nie można było uzyskać z powodu trudności komunikacyjnych. (Razem 30 osób.)

Na tym samym posiedzeniu zatwierdzono pierwszy tymczasowy skład Dyrekcji (Wojciechowski — dyrektor, Grodek — I zastępca dyrektora, Kielczewska — II zastępca dyr., Rajewski — sekretarz generalny) oraz tymczasowy skład Kuratorium (Antoniewicz, Dąbrowski, Rajewski, Splawiński, Wojciechowski) i Komisji Rewizyjnej (Bodniak, Gluck, Kaczmarczyk, Tymieniecki, Zdzitowiecki). Ustalono też zakres działania Instytutu Zachodniego w odróżnieniu od przed II wojną światową powstałych Instytutów: Śląskiego i Bałtyckiego, z którymi została nawiązana łączność i ustalony plan podziału pracy.

³ Odpis memoriału jako załącznik do artykułu.

⁴ Podobnie też sprecyzowany był zakres działania Instytutu Zachodniego w uzasadnieniu wniosku o rejestrację Instytutu w Urzędzie Wojew. w Poznaniu w d. 23. 7. 1945.

⁵ Zaświadczenie wydane przez Pełnomocnika Rządu R. P. na wojew. pozn. z d. 12. 4. 1945 w aktach I. Z.

⁶ Wniosek podpisali: Bocheński, Brzeska, Deresiewicz, Dziembowski, Gluck, Głowacki, Kaczmarczyk, Kielczewska, Klafkowski, Kolańczyk, Kostrzewski, Rusiński, Stelmachowska, Suchocki, Wojciechowski.

Instytut Zachodni, jako stowarzyszenie, na mocy decyzji ówczesnego wojewody poznańskiego z d. 4. 8. 1945 r. Nr S. P. P. II. 1/1/45 został wpisany do rejestru stowarzyszeń i związków Wojew. Urzędu Poznańskiego pod nrem 1.

Pismem z d. 6 sierpnia 1945 r. powiadomiła tymczasowa Dyrekcja Instytutu Zachodniego Wydział polityczno-społeczny Urzędu Wojew. Poznańskiego o rozpoczęciu działalności stowarzyszenia i o składzie tymczasowym Dyrekcji.

W myśl art. IX (przepisy przejściowe) projektu statutu zgłoszonego do urzędu wojew., komitetowi organizacyjnemu z tymczasowym dyrektorem na czele przysługiwały kompetencje przewidziane dla władz Instytutu „do chwili zwołania pierwszego Walnego Zgromadzenia i wyboru władz Instytutu“. Obowiązkiem komitetu, zgodnie ze wskazaniem art. IX, było „możliwie spieszne przygotowanie statutowej działalności Instytutu“⁷.

Spełniając to zalecenie Tymczasowa Dyrekcja Instytutu Zachodniego zorganizowała w Poznaniu w d. 16 marca 1946 Walne Zgromadzenie członków założycieli Instytutu Zachodniego. Na tym zebraniu przyjęto do wiadomości sprawozdanie Dyrekcji z działalności od założenia Instytutu aż do końca lutego 1946 r. Uchwalono pierwszy preliminarz budżetowy na 1946 r. oraz pierwsze zmiany statutu⁸. W miejsce dotychczasowych „tymczasowych“ władz dokonano wyboru składu Kuratorium z prezesem prof. T. Lehrem-Splawińskim na czele, wybrano Komisję Rewizyjną oraz Dyrektora Instytutu Zachodniego w osobie prof. Z. Wojciechowskiego.

Zaznaczyć należy, że zgodnie z brzmieniem statutu corocznie zmieniał się w pewnym stopniu zespół członków Kuratorium nie wyłączając wiceprezesów i sekretarza, podczas gdy na stanowisko prezesa stale corocznie wybierany był w okresie dziesięciolecia przez Walne Zebranie członków Instytutu Zachodniego prof. T. Lehr-Splawiński.

Członków Kuratorium pierwotnie było 12 (11 z wyboru i każdorazowy rektor Uniwersytetu Poznańskiego), potem na mocy zmienionego statutu w d. 29. 3. 1947, 13 (12 z wyboru i każdorazowy rektor Uniwersytetu Pozn.), a po ostatniej zmianie statutu Instytutu Zachodniego (22. 5. 1948) 16 (13 z wyboru oraz obok rektora Uniwersytetu Poznańskiego rektorzy każdorazowi Uniwersytetów: Toruńskiego i Wrocławskiego).

Sekretarzem Kuratorium Instytutu Zachodniego był pierwotnie zgodnie z pierwszym brzmieniem statutu (z 1947 art. IV, B. p. 1) Sekretarz generalny Instytutu Zachodniego. Był nim od VI. 1946 — VI. 1948 prof. Z. Kaczmarczyk. Potem Sekretarz Kuratorium Instytutu Zachodniego wybierany był przez Walne Zgromadzenie członków (zgodnie ze statutem z 1948 art. IV, B. p. 1): prof. Grodek (od czerwca 1948—1951), prof. Labuda (w 1952), prof. Zaleska (w 1953, 1954).

Zgodnie z art. IV a Statutu IZ, corocznie regularnie zwoływane było Walne Zebranie Członków IZ⁹, które po wysłuchaniu sprawozdania Dyrektora IZ oraz

⁷ P. Z. 1947, nr 4, s. 375.

⁸ Dalszych dokonano na Walnym Zebraniu 29. 3. 1947 i 22. 5. 1948. Statut w ostatecznej redakcji zatwierdzony przez Walne Zebranie członków Instytutu Zachodniego w d. 22. 5. 1948, obowiązuje do dnia dzisiejszego.

⁹ Liczba członków w r. 1945 — 30 — wzrosła do 94 w 1948 r., a po włączeniu Instytutu Śląskiego do Zachodniego wzrosła do 113; w 1950 r. wynosiła 123; 1951 — 136; 1952 — 144; 1953 — 147; 1954 — 146.

po przeprowadzonej dyskusji zatwierdzało je, podobnie jak zatwierdzało plan pracy i plan wydawniczy oraz preliminarz budżetowy IZ na każdy rok.

Dyrekcję Instytutu stanowili Dyrektor i dwaj Wicedyrektorzy. Od czasu włączenia w r. 1948 Instytutu Śląskiego do Instytutu Zachodniego jako oddziału, dyrektor Oddziału Śląskiego (najpierw w Stalinogrodzie, potem we Wrocławiu) jako trzeci wicedyrektor wszedł w skład Dyrekcji (art. IV, C statutu). Stan taki istniał aż do końca marca 1953 r., do czasu gdy Instytut Historii P.A.N. przejął agendy Oddziału Śląskiego; od tego czasu Dyrekcję stanowi Dyrektor i Wicedyrektor.

Pierwsze prace organizacyjne Instytutu Zachodniego prowadzone były w Poznaniu i w Lesznie, gdzie był zarejestrowany w starostwie Oddział Instytutu Zachodniego¹⁰.

W Poznaniu zawiązek Instytutu mieścił się „kątem“ w dwóch pokojach b. Izby Handlowo-Przemysłowej przy ul. Mickiewicza 31. Dopiero mniej więcej od czerwca 1945 r. Instytut Zachodni znalazł się w domu przy ul. Chełmońskiego 1.

Od połowy kwietnia 1945 r. zaczęła się żywa praca organizacyjna Instytutu Zachodniego.

Zgodnie z zadaniami, dla których wykonania powołany został do życia Instytut Zachodni jako placówka badawczo-naukowa i wydawnicza, organizacja Instytutu tak była pomyślana od samego początku, aby te zadania mogły być należycie, celowo i sprawnie spełnione.

Stąd już w r. 1945 zarysowały się zasadnicze trzy działy pracy: dział badań naukowych, dział wydawniczo-handlowy oraz dział administracyjno-gospodarczy. Te trzy działy w zasadzie utrzymały się przez szereg lat i właściwie w granicach tych trzech zasadniczych działów toczyła się wartkim nurtem cała działalność Instytutu Zachodniego. One też zostały ustalone w statucie Instytutu Zachodniego (art. V) po wprowadzeniu ostatnich zmian przez Walne Zebranie Członków Instytutu Zachodniego w dniu 22 maja 1948 (art. V).

Gdy powstawały Oddziały czy Stacje naukowe, traktowane były one jako wchodzące organicznie w skład zasadniczego działu prac naukowych przy bardzo nieznacznym obciążeniu administracyjnym a zupełnym nieposiadaniu działu wydawniczego, którego agendy jedynie i wyłącznie skupiała w sobie Centrala w Poznaniu.

Od samego początku prowadzone były badania naukowe zespołowe i indywidualne, związane z powrotem Ziem Zachodnich do Polski, a dalej prace badawcze odnoszące się do zagadnień niemcoznawczych, zwłaszcza do stosunków Polski z Niemcami w przeszłości i teraźniejszości, wreszcie badania związane z problematyką słowianoznawczą, w szczególności mające za przedmiot Słowiańszczyznę zachodnią i stosunki polsko-czeskie na przestrzeni dziejów jak również współczesną Czechosłowację.

Rezultaty tych badań czy to w formie książkowej czy artykułów w periodyku Instytutu Zachodniego, Przeglądzie Zachodnim, były stale publikowane, a potem rozprowadzane przez dział handlowy i administrację wydawnictw wśród społeczeństwa polskiego i za granicę.

¹⁰ Oddział I. Z. w Lesznie został zlikwidowany od 1. 1. 1946.

Wreszcie dla umożliwienia tych wszystkich prac zmontowane było biuro ogólnoadministracyjne, od którego sprawności i akuratności zależało w dużym stopniu wykonanie prac zasadniczych Instytutu Zachodniego.

I. Dział badań naukowych

Bieżące potrzeby, aktualne wymagania stawiane przez życie współczesne oddziaływały silnie na organizację Instytutu. Powstawały w ciągu lat różne sekcje, studia, komisje dla wykonywania specjalnych różnorodnych prac, zgodnie z wymogami życia bieżącego i z zamówieniem społecznym czy państwowym. Wysuwane były na czoło jedne zadania, które wypełnić miały w danym okresie takie czy inne sekcje, czy studia w dziale naukowym, uchylane zaś były inne, mniej ważne lub niekoniecznie związane z zasadniczą tematyką uprawianą przez Instytut Zachodni, zanikały też takie, które w danym okresie czasu już spełniły swą rolę i okazały się zbędne.

Stąd takie sekcje, jak prehistoryczna czy etnograficzna, które powstały w 1945, zlikwidowane zostały w r. 1946.

Podobnie sekcja prawna, która spełniła swe ważne zadanie opracowując opinie i projekty ustawodawcze w odniesieniu do Ziemi Odzyskanych oraz organizując czasopismo *Administracja i Samorząd na Ziemiach Odzyskanych* później usamodzielnione, zlikwidowana została w ciągu 1947 r.

Utworzona w listopadzie 1946 r. przy Instytucie Zachodnim Komisja do Badania Fizjografii Rolniczej Ziemi Odzyskanych o specjalnym charakterze przejęta została w 1947 r. przez Poznańskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk.

Sekcja Onomastyczna, która powstała już w 1945 r. „w odczuciu potrzeb terenu”¹¹, działała w ścisłym kontakcie z regionalną Poznańską Komisją Ustalania Nazw Miejscowości przy Ministrze Administracji Publicznej, uznana została faktycznie w lipcu 1946, po czym sprawowała funkcje państwowe pod kontrolą Głównej Komisji Ustalania Nazw dla Ziemi Lubuskiej i Pomorza Zachodniego. Sekcja uległa likwidacji w ciągu 1947 r. po spełnieniu swego zadania.

W ciągu minionego 10-lecia w Dziale Naukowym szereg sekcji i studiów pracował bez przerwy intensywnie i może się pochlubić znacznym i ważkim owocem swych prac ogłoszonych drukiem.

a) Badania w zakresie problematyki Ziemi Zachodnich

Sekcja Geograficzna, istniejąca od roku 1946, od 1951 r. nazwana Sekcją geografii i osadnictwa Wielkopolski i Ziemi Lubuskiej, zamieniona od 1952 r. na pracownię usługową geograficzną prowadziła prace kartograficzne szczegółowe i ogólne, gromadziła mapy i zdjęcia terenowe Ziemi Odzyskanych niezbędne dla prac bieżących naukowych i w obrębie Instytutu i poza nim.

W okresie opracowywania i wydawania *Monografii Ziemi Staropolski (I—IV)* organizowane były redakcje zespołowe dla poszczególnych tomów. Pracowały one w pewnym sensie na prawach sekcji w danym okresie czasu od początku prac przygotowawczych (ekspedycje badawczo-naukowe w terenie, studia nad materiałami archiwalnymi i literaturą dotyczącą każ-

¹¹ P. Z. 1947, nr 4, s. 364.

dego regionu, narady robocze z redaktorami działów, autorami artykułów, akceptowanie do druku artykułów itp.) aż do ukazania się w druku wydawnictwa. Naczelną Redakcję stanowili prof. Z. Wojciechowski i prof. Z. Kaczmarczyk oraz (od IV t.) dr M. Suchocki, natomiast skład redakcji każdego tomu był inny.

Istniała też przez 1948 i 1949 r. Sekcja Historyczna, zlikwidowana w 1950 r.

Referat (sekcja) Badań Demograficznych działał w l. 1948—1952.

Konieczność zbadania i opracowania naukowego materiałów archiwalnych szczecińskich spowodowała zorganizowanie Sekcji Historii Pomorza od 1. 10. 1950 r., zwanej od 1951 r. Sekcją Historii Pomorza i Słowiańszczyzny Zachodniej. Dotrwała ona do końca 1952.

Powstała też Sekcja Badań nad Genezą Miast Polski Zachodniej i Słowiańszczyzny Zachodniej w 1951 r. i dotrwała do końca 1952 r.

b) Badania niemcoznawcze

Sekcja Zagadnień Współczesnych Niemiec, zorganizowana pod koniec r. 1945, pracowała głównie pod kątem potrzeb bieżących. Zakres jej prac przejęło pod koniec 1946 r. Studium Niemcoznawcze, które dotrwało do r. 1950. Od r. 1951 zorganizowana została Sekcja Badań Dziejów Niemiec i Zagadnień Niemiec Współczesnych, która pracowała do końca 1952 r. Z sekcji tej pozostała następnie tylko komórka badawcza.

Sekcja Badań Zbrodni Hitlerowskich, zorganizowana w r. 1945, od 1946 r. zwana sekcją dokumentacji, od 1949 r. sekcją badania dziejów okupacji hitlerowskiej, od 1953 „dokumentacją i archiwum dokumentacji“. Sekcja ta dokonała wielkiej pracy zgromadzenia materiałów i dokumentów z okresu okupacji hitlerowskiej, dotyczących Ziemi Zachodnich Polski, które opracowane i wydrukowane zostały m. i. w serii „Documenta Occupationis“ (I—VI), oraz w serii „Badania nad Okupacją Hitlerowską w Polsce“. Materiały te nadal stanowią ważne i cenne źródło dla naukowych prac w tym zakresie prowadzonych.

c) Badania słowianoznawcze

Pod wpływem narastających potrzeb w 1947 r. powstało Studium Czechosłowackie, od r. 1951 Sekcja Czechosłowacka, od 1953 ograniczona do komórki badawczej.

Chodziło o to, aby doprowadzić do należytego zrozumienia i pogłębienia stosunków przyjaźni i dobrosąsiedzkiego pożycia narodu polskiego, czeskiego i słowackiego poprzez rzeczowe informowanie się wzajemne o wszystkich sprawach, które interesować mogą obydwaj państwa. Stąd informacje, systematycznie ogłaszane w kronice czesko-słowackiej w każdym numerze PZ., oraz wydawnictwa tłumaczone z języka czeskiego na polski.

W ramach prac naukowych Instytutu Zachodniego od połowy 1950 r. czynna była Redakcja Słownika Starożytności Słowiańskich. Dyrekcja Instytutu Zachodniego zadeklarowała b. Polskiej Akademii Umiejętności w Krakowie współpracę w opracowaniu w 2 tomach S. S. S. o charakterze podręcznym syntetycznie ujmującym współczesny stan wiedzy

na temat dawnej kultury Słowian. Obydwie instytucje w pierwszym roku finansowały Słownik, później wydatki z nim związane pokrywał wyłącznie Instytut Zachodni. Od 1 stycznia 1954 r. Polska Akademia Nauk przejęła w całości finansowanie prac nad Słownikiem.

Redakcja główna S. S. S. spoczywała w rękach prof. T. Lehra-Splawińskiego i prof. Z. Wojciechowskiego, sekretariat prowadzili prof. prof. Szczaniecki i Matuszewski, potem prof. prof. Kowalenko i Gajek, a od 1 stycznia 1955 r. prof. prof. Kowalenko i Labuda. Poszczególne działy dyscyplin naukowych dotyczących Słowiańszczyzny oddane zostały pod opiekę uczonym-fachowcom jako redaktorom, których zadaniem było w pierwszej fazie prac ustalenie podstaw metodologicznych i metodycznych Słownika, zestawu haseł oraz ich rozdzielenie między dobranych autorów. Opracowanie tych haseł stanowiło drugą fazę pracy. Obecnie Słownik wszedł w trzeci okres prac ostatecznego redagowania i opiniowania artykułów opracowanych przez autorów.

Szereg już gotowych opracowanych haseł znajduje się w tece redakcyjnej w ogólnej ilości około 60.000 wierszy (w d. 20. 1. 1955 r.) na 140.460 przyjętego pierwotnie limitu, czyli 43%. Rok 1954 był rekordowym w zakresie przygotowania opracowań. Przewidywany na początku prac termin ich ukończenia na 31. 12. 1952 r., z różnych powodów nie mógł być dotrzymany, podobnie też ustalona w planie objętość na 2 tomy będzie musiała być prawdopodobnie przekroczona do ilości tomów 3 (około 180.000 wierszy).

Od samego zarania Instytutu Zachodniego jego organem naukowym stał się periodyk *Przegląd Zachodni*, którego redaktorem naczelnym był z początku K. Sosnowski, a potem dr M. Suchocki. *Przegląd Zachodni* odzwierciedlał całokształt zainteresowań i badań zespołu pracowników naukowych zgrupowanych około Instytutu Zachodniego w związku z aktualnymi zagadnieniami, których rozwiązania i naświetlenia domagało się po prostu wielkie i pilne zamówienie społeczne. Dotyczyło to zwłaszcza problematyki Ziemi Odzyskanych, problematyki niemieckiej i polsko-niemieckiej oraz nowego układu stosunków z narodem czeskim i słowackim.

„Chodziło o uświadomienie społeczeństwu polskiemu niezwyklej doniosłości tego faktu w świetle wielowiekowej walki żywiołu polskiego na tych ziemiach i o te ziemie, w świetle społecznych i politycznych tendencji rozwojowych naszego narodu i państwa, chodziło o uświadomienie społeczeństwu w pełni i aktualnych zadań na tych ziemiach, sprawy ich zasiedlenia i zagospodarowania oraz ich kulturalnego rozwoju. Chodziło dalej o właściwe naświetlenie stosunków polsko-niemieckich tak w przeszłości, jak i w aspekcie aktualnym, chodziło o rozbudowę we wszystkich dziedzinach życia przyjaznych stosunków z bratnim narodem czeskosłowackim, chodziło o dotarcie z naszą argumentacją dotyczącą powrotu Ziemi Odzyskanych w granice polskiego Państwa Ludowego do innych narodów, zwłaszcza na zachodzie, chodziło o pokazanie powrotu Ziemi Odzyskanych w granice naszego Państwa w świetle i w głębokim związku z tymi wszystkimi rewolucyjnymi przemianami, które wzięły swój początek ze zwycięstwa Wielkiej Rewolucji Październikowej, chodziło później o włączenie tych prac w ramy akcji Frontu Narodowego i walki o pokój.“¹²

Przegląd Zachodni wychodził pierwotnie jako miesięcznik, a od 1949 r. jako dwumiesięcznik.

¹² Zagajenie dyskusji nad *Przeglądem Zachodnim* przez dra M. Suchockiego. *Przegląd Zachodni* r. 1954, nr 7/8, s. 538.

Poszczególne numery przeważnie miały charakter specjalny jak np.:

Nr 5 i 9 z 1948 poświęcony był „Wiośnie Ludów“, nr 12 z 1948 r. trzydziestej rocznicy Powstania Wielkopolskiego; w styczniu 1953 r. ukazały się Studia Śląskie jako dodatkowy zeszyt do rocznika 1952 Przeglądu Zachodniego; nr 6/8 z 1953 r. stanowiły Studia Poznańskie (Cz. I) a w r. 1954 wyszła ich Część II; nr 9/10 z 1953 r. jako Studia Wielkopolskie poświęcony był tematyce wielkopolskiej; nr 11/12 z 1953 Odrodzeniu i Mikołajowi Kopernikowi; nr 7/8 z 1954 jako Studia Pomorskie 500-ej rocznicy inkorporacji Prus, a nr 9/10 i 11/12 z 1954 Ziemiom Odzyskanym w 10-lecie Polski Ludowej.

Poza tym szereg numerów Przeglądu Zachodniego poświęcony był:

a) tematyce niemieckiej: nr 9/10 z 1949; 11/12 z 1950; nr 7/8 z 1952; nr 4/5 z 1953; nr 3/4 z 1954;

b) tematyce częchosłowackiej: nr 3/4 z 1951 r.; nr 9/10 z 1952 r.; 5/6 1954 r.

Wspomnieć też należy o redagowanym w latach 1950—1952 przez Instytut wydawnictwie periodycznym *Życie i Myśl*. Chodziło tu m. i. o śledzenie procesów rewizjonistycznych w niektórych niemieckich kołach katolickich w Niemczech zachodnich, a także o odpieranie w publicystyce polskiej wszelkich zakusów w tym zakresie, a wreszcie o uświadamianie tych dążeń polskiemu społeczeństwu katolickiemu. Periodyk ten od 1 stycznia 1953 r. przestał być redagowany przez Instytut Zachodni.

Instytut Zachodni, zajmując się problematyką Ziem Zachodnich, podjął się też zadania rzeczowego informowania zagranicy o historycznych prawach Polski do odzyskania ziem na zachodzie, o bieżących zagadnieniach Polski współczesnej, a zwłaszcza dotyczących odbudowy i wrastania tych ziem w organizm Polski Ludowej. Wszystko to razem miało na celu należyte naświetlenie problemu Ziem Odzyskanych i korygowanie błędnych wyobrażeń o Polsce, ugruntowanych przez wrogą i niezgodną z istotnym stanem rzeczy pseudonaukową literaturę i propagandę hitlerowską Niemiec imperialistycznych a podtrzymywanych w dalszym ciągu przez neorewizjonistów i neofaszystów Niemiec adenauerowskich.

Temu celowi służyć miało zarówno wydawnictwo w języku angielskim: *Poland's place in Europe* (1947) jak i specjalny numer *Przeglądu Zachodniego* w języku angielskim: *Western Review*, zajmujący się zagadnieniami Ziem Odzyskanych (1947), jak również wydawany w języku francuskim periodyk: *Revue Occidentale* (1948)¹³.

Dla umożliwienia prac naukowo-badawczych prowadzonych przez Instytut Zachodni konieczną było rzeczą zorganizowanie Biblioteki naukowej o specjalnym charakterze. Wytyczną dla tworzenia księgozbioru była problematyka polsko-niemiecka, polsko-czechosłowacka oraz problematyka Ziem Odzyskanych.

Zaczątek takiej biblioteki powstał już w 1945 r. w Lesznie i obejmował około 2000 książek i czasopism odnoszących się do Śląska, Pomorza i Wielkopolski. Od r. 1947 biblioteka znajduje się w Poznaniu w lokalu Instytutu Zachodniego pod bezpośrednią opieką Dyrekcji.

¹³ Por. P. Z. 1948. nr 6. s. 582 i m., Z. Wojciechowski, *Działalność Instytutu Zachodniego*.

Zgromadzony księgozbiór z różnych stron Polski, który w r. 1948 obejmował 13.000 książek, udostępniony został pracownikom nauki, a więc uporządkowany i skatalogowany. Pomnażany z biegiem lat przydziałami ze Zbiornicy Księgozbiorów zabezpieczonych jak również drogą wymiany dubletów przeprowadzanej z bibliotekami w kraju oraz drogą zakupu wzrósł tak, że pod koniec grudnia 1954 r. miał około 24.500 woluminów (w tym skatalogowanych 19.400 pozycji). Księgozbiór obejmuje zasadniczo oprócz działów regionalnych (Śląsk, Pomorze, Wielkopolska, Ziemia Lubuska, Warmia i Mazury), Dział Niemcoznawczy (historia polityczna Niemiec ze szczególnym uwzględnieniem zagadnień ruchu hitlerowskiego oraz Niemiec współczesnych) oraz Dział Czesko-Słowacki i Słowiańszczyzny Zachodniej, nie mówiąc o innych o charakterze ogólnym.

Biblioteka Instytutu Zachodniego włączona do krajowej sieci bibliotek naukowych jest biblioteką specjalną, posiadającą wiele dzieł takich, jakich inne biblioteki w ogóle nie mają.

Zgodnie z art. V. statutu zorganizowane zostały oddziały IZ w Warszawie, Krakowie i Toruniu, każdy o specyficznym charakterze.

1) Oddział Warszawski kierowany był najpierw przez prof. A. Grodka, a później przez prof. Zaleską, przejściowo umiejscowiony w dawnej Wyższej Szkole Handlowej a od połowy września 1947 r., po odbudowaniu kosztem IZ willi przy ul. Madalińskiego 91 na parterze tego domu.

Spełniał on rolę komórki usługowej dla utrzymywania stałych kontaktów z centralnymi władzami państwowymi. Ponadto Oddział Warszawski załatwiał wszystkie sprawy zlecone przez poznańską Centralę zarówno w odniesieniu do prac naukowych przygotowywanych przez IZ, jak i w zakresie spraw finansowych i wydawniczych IZ. Tę rolę wypełniał Oddział stale w czasie swego istnienia aż do 31 grudnia 1953. Potem przemianowany został na Sekretariat Kuratorium IZ, odkąd jego kierowniczką, prof. Kielczewska-Zaleska po wybraniu przez Walne Zgromadzenie członków w dniu 15. 10. 1953 r., na stanowisko sekretarza Kuratorium, załatwia nadal wszystkie sprawy o charakterze interwencyjnym u władz centralnych.

2) Oddział Krakowski istniał od 12 kwietnia 1946 r. przemianowany na Stację naukową od 1 sierpnia 1948 r., został zlikwidowany z dn. 31 maja 1953 r. w związku z przeorganizowaniem IZ.

Oddziałem kierował od początku jego istnienia do końca dyr. dr M. Friedberg.

Rację istnienia Oddziału Krakowskiego uzasadnił prof. Z. Kaczmarczyk w sprawozdaniu, które złożył jako sekretarz generalny IZ na Walnym Zgromadzeniu członków za rok 1946:

„Z jednej strony chodziło o skoordynowanie prac krakowskich członków Instytutu i silniejsze zacieśnienie ich więzów z Centralą w Poznaniu, z drugiej — o uproszczenie kolportażu wydawnictw między członków, a także o propagowanie ich wśród społeczeństwa krakowskiego. Przede wszystkim jednak potrzeba utworzenia Oddziału narzucała się z tego powodu, że spore grono osób w naukowym środowisku krakowskim pracuje nad zagadnieniami zachodnimi“.

Tę rolę spełniał Oddział stale w środowisku krakowskim współpracującym intensywnie z Instytutem zwłaszcza w pierwszych latach jego istnienia.

3) Oddział Toruński zorganizowany około 1 maja 1946 r., uległ likwidacji z dn. 31 marca 1953 r. w związku z przejęciem jego agend przez Instytut Historii PAN. Oddziałem kierowała prof. Zaleska przy współudziale prof. K. Górskiego jako zastępcy. Oddział wykonywał prace geograficzne i kartograficzne, z drugiej zaś strony prowadził studia nad regionami historyczno-geograficznymi Pomorza pod kierunkiem prof. Górskiego opracowując materiały do Atlasu Historycznego Pomorza Zachodniego w porozumieniu z PAU.

Na skutek decyzji Ministerstwa Ziemi Odzyskanych (zasadnicza konferencja odbyła się dn. 7 czerwca 1948), nastąpiło całkowite połączenie z Instytutem Zachodnim dwóch działających dotychczas oddzielnie Instytutów: Śląskiego i Mazurskiego oraz częściowo Instytutu Bałtyckiego.

Fuzja ta dokonała się od 1 sierpnia 1948 r. Instytut Zachodni przejął w całości agendy i majątek Instytutu Śląskiego i Mazurskiego na podstawie prawomocnych uchwał Walnych Zebrań Instytutu Śląskiego w Katowicach (dnia 31 maja 1948 r.) oraz Instytutu Mazurskiego w Olsztynie (d. 4 lipca 1948 r.).

Od Instytutu Bałtyckiego przejął Instytut Zachodni jedynie tematykę pomorzoznawczą (zagadnienia morskie i zamorskie pozostać miały nadal przy Instytucie Bałtyckim, który podporządkowany został Ministerstwu Żeglugi).

1) Instytut Śląski po zespoleniu z IZ zamieniony został na Oddział Śląski Instytutu Zachodniego (z zachowaniem w podtytule nazwy: Instytut Śląski) w Katowicach i mieścił się nadal w lokalach Instytutu Śląskiego. Na mocy uchwały Kuratorium IZ w grudniu 1948 r. zorganizowano drugi Oddział Śląski we Wrocławiu i ustalono wówczas nazwę obydwóch oddziałów: Oddział Wrocławski IZ (I. Śląski) oraz Oddział Katowicki IZ (I. Śląski). Zadaniem Oddziałów było organizowanie i prowadzenie prac badawczych i naukowych związanych z potrzebami regionu śląskiego.

Kierownictwo obydwóch oddziałów sprawował pierwotnie dr R. Lutman, który jako wicedyrektor wchodził w skład Dyrekcji w Poznaniu. Od listopada 1948 r. kierownictwo Oddziału Katowickiego objął dr Kazimierz Popiołek zatwierdzony na tym stanowisku uchwałą Kuratorium IZ 3 XII 1948 r.

Oddział Katowicki z powodu niemożności finansowania jego działalności przez Instytut Zachodni, zlikwidowany został z dn. 30 kwietnia 1949 r.¹⁴, a jego agendy i majątek przejęło ostatecznie Śląsko-Dąbrowskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk na podstawie uchwały Nadzwyczajnego Walnego Zebrania Członków IZ w dn. 4 czerwca 1949 r.

2) Oddział Wrocławski, kierowany przez dra M. Lutmana do 31 grudnia 1949 r., później przejściowo przez dra S. Golachowskiego, a od 1 sierpnia 1950 r. przez prof. S. Wysloucha, uległ likwidacji z dniem 31 marca 1953 r. Agendy i majątek przejął Instytut Historii PAN, Zakład Atlasu historycznego. Pomieszczenie Oddział miał w odremontowanym budynku przy ul. Parkowej.

¹⁴ (Uchwała Prezydium Kuratorium IZ 28 I 1949; 21 III 1949 i 3 VI 1949: „zważywszy, że dalsze utrzymywanie Oddziału Katowickiego przekracza możliwości finansowe IZ, Prezydium Kuratorium uchwaliło likwidację z dn. 30 kwietnia 1949 agend Oddziału Katowickiego i przekazanie ich odpowiedniej instytucji katowickiej“ [tą instytucją było Śl. Dąbr. Tow. Przyj. Nauk] protokół Kur. 28 I 1949 r.).

Obydwa oddziały, prowadząc zespołowo badania naukowe w różnych dziedzinach, dotyczących regionu śląskiego, miały zorganizowane dla poszczególnych zagadnień sekcje, działy, komisje, jak: badań dialektologicznych i historyczno-językowych, historii Śląska, dokumentacji polskości Śląska, badań socjograficznych Śląska, badań ekonomicznych Śląska, badań etnograficznych Śląska, stosunków polsko-czechosłowackich. Prace prowadzone były jedne wyłącznie w Katowicach, inne we Wrocławiu. W ten sposób Oddział Wrocławski pod koniec 1948 i na początku 1949 r. miał sekcję historyczną, sekcję historii najnowszej Z. O., socjograficzno-demograficzną, sekcję językową i sekcję ekonomiczną. Reszta sekcji istniała w Oddziale Katowickim do czasu jego likwidacji.

Pod koniec roku 1949 (prot. 17. 10. 1949) dokonano reorganizacji Oddziału Wrocławskiego, w którym zlikwidowano sekcję historyczną, ekonomiczną i językową. Sekcję historii najnowszej Z. O. przekształcono na sekcję Historii nowożytnej Ziemi Zachodnich, która swe prace publikowała jako „Materiały do dziejów nowożytnych Ziemi Zachodnich“, a sekcję socjograficzno-demograficzną — na sekcję historii osadnictwa i historii demografii.

Pod koniec 1950 r. dotychczasowa sekcja historii osadnictwa i historii demografii została zamieniona na sekcję Atlasu historycznego badań ludnościowych i gospodarczych Śląska w XVIII w., a sekcja historyczna na sekcję historii Śląska i Ziemi Lubuskiej.

Wspomnieć jeszcze należy o dwóch naukowych ośrodkach, które związane były z Oddziałem Wrocławskim.

Stacja naukowa wraz z biblioteką w Cieplicach, na podstawie decyzji Prezydium Kuratorium Instytutu Zachodniego 16. 3. 1948 r. przekazana została „Ossolineum“ we Wrocławiu 2 listopada 1948 r. (prot. dyr. I. Z. 29. 9. 1948). Oddział zaś b. Instytutu Śląskiego w Kłodzku (prowadzony i finansowany przez Towarzystwo Miłośników Ziemi Kłodzkiej) miał istnieć nadal jako Stacja naukowa Instytutu Zachodniego w Kłodzku, uzależniona od Oddziału Wrocławskiego Instytutu Zachodniego a utrzymywana z funduszy wspomnianego Towarzystwa. Instytut Zachodni opracował nawet statut dla tej Stacji. Stacja jednak nie została ostatecznie uruchomiona (uchwała Dyr. 29. 9. 1948 oraz 23. 11. 1948).

3) Instytut Mazurski jako Stacja naukowa Instytutu Zachodniego wszedł w skład placówek IZ od 1. 8. 1948 r. Stacja kierowana od początku przez Emilię Biedrawinę uległa likwidacji z dn. 31 maja 1953 r. i została przejęta przez Polskie Towarzystwo Histor. Stacja ta (Instytut Mazurski) miała specjalny, regionalny charakter i do jej zadań należało gromadzenie wszelkich zabytków piśmiennictwa z wieków dawnych obrazujących dokumentalnie polskość ziem mazursko-warmińskich, udostępnienie zdobytych materiałów dotyczących Warmii i Mazur pracownikom naukowym, udostępnienie im księgozbioru, uświadamianie najszerszym kręgom społeczeństwa polskości tych ziem takimi środkami, jak popularnonaukowe publikacje, wystawy, pokazy itp.

Warto nadmienić, że w zamierzeniach Instytutu Zachodniego było uruchomienie Oddziału w Szczecinie ze względu na ważność regionu zachodniopomorskiego oraz na bogactwo zasobów archiwalnych dotyczących tej części Ziemi Odzyskanych, które mogły być wyzyskane dla prac badawczo-naukowych Instytutu. Na podstawie przeprowadzonej korespondencji z Zarządem Miejskim w Szczecinie (Wydział Oświaty, Kultury i Sztuki) zarejestrowany

został nawet w dn. 26 lutego 1946 r. Oddział Szczeciński Instytutu Zachodniego. Oddział ten jednak ostatecznie działalności nie rozpoczął.

Sprawa zorganizowania placówki naukowej w Szczecinie wypłynęła ponownie w 1948 r., kiedy Prezydium Kuratorium Instytutu Zachodniego na posiedzeniu w d. 16 czerwca 1948 r. uchwaliło otworzyć „Stację Naukową” w Szczecinie „w oparciu o budżet dotychczasowej Stacji Naukowej w Cieplicach”, która przekazana została „Ossolineum”. Ale i ta próba się nie powiodła. Szczecińskie materiały archiwalne wykorzystane zostały w latach późniejszych, gdy pod kierunkiem prof. Labudy młodzi adepci nauki opracowywali je, otrzymując od Instytutu Zachodniego zasiłki finansowe.

Prezydium Woj. R. N. Wydział Kultury w Opolu zwróciło się 30. 8. 1951 r. do Instytutu Zachodniego z propozycją zorganizowania „delegatury Instytutu Zachodniego” w tym mieście ze względu na konieczność przebadania archiwaliów opolskich i naukowego opracowania szeregu zagadnień specjalnie ważnych dla Opolszczyzny (zagadnienia demograficzne, rozwój rzemiosła, rozwój miast, zagadnienia wsi opolskiej, dzieje walk klasowych robotniczych i chłopskich itd.).

Wniosek ponowiło Prezydium W. R. N. w r. 1952, proponując otwarcie „Stacji Naukowej I. Z.” w Opolu. Instytut Zachodni pozytywnie ustosunkował się do tej propozycji. Odbyła się nawet porozumiewawcza konferencja w Opolu. Jednak trudności finansowe uniemożliwiły uruchomienie stacji.

II. Dział wydawniczy

Dział wydawniczy wraz z ekspedycją wydawnictw, istniejący od samego początku, wykonywał wszelkie prace związane z działalnością edytorską Instytutu Zachodniego.

W ciągu dziesięciolecia ukazały się:

a) 92 tytuły wydawnictw nieperiodycznych pojemności 1380 arkuszy drukarskich w nakładzie globalnym 363.971 egzemplarzy (w tym 205 arkuszy drukarskich czterech części monografii Ziemi Staropolski w nakładzie globalnym 74.300 egzemplarzy),

b) 974 arkuszy drukarskich periodyku Przegląd Zachodni w nakładzie globalnym 133.920 egzemplarzy.

Rozprowadzanie i sprzedaż wydawnictw dokonywały się początkowo przede wszystkim za pośrednictwem składów głównych (księgarnie hurtowe) w różnych miastach, z którymi Instytut Zachodni zawarł umowy, poza tym na podstawie zamówień niektórych ministerstw (np. przez Ministerstwo Oświaty dla bibliotek szkolnych), na podstawie zamówień poszczególnych księgarń i osób prywatnych, jako też w drodze prenumeraty Przeglądu Zachodniego.

W 1945 r. 10 składów głównych przejmowało wydawnictwa Instytutu, w 1946 — 20 składów, w 1947 — 21 składów, w 1948 — 40 składów. Taki stan istniał mniej więcej bez znaczących zmian aż do połowy 1950 r., gdy „Dom Książki” i „Ruch” przejęły na siebie rozprowadzanie wydawnictw Instytutu Zachodniego.

Instytut Zachodni dokonywał stałe wymiany wydawnictw własnych z instytucjami naukowymi w kraju i za granicą. Wymianę tę prowadzi obecnie nadal, osiągając w r. 1955 liczbę 65 instytucji zagranicznych w 22 krajach a 40 instytucji w kraju (w r. 1947 instytucji naukowych zagranicznych 52

z 11 krajów a 18 krajowych, w 1950 zagranicznych 57 z 15 krajów a 63 krajowych).

Sprawę wymiany wydawnictw z zagranicą uregulowała PAN pod koniec 1953 i 1954 r. (Ośrodek rozpowszechniania wydawnictw naukowych PAN).

W związku z powstaniem Centrali Obrotu Księgarskiego „Dom Książki” nastąpiło przeorganizowanie Instytutu Zachodniego w omawianej tu dziedzinie. Na podstawie ustawy z d. 20. 12. 1949 r. i zarządzenia Prezesa Rady Ministrów z d. 15. 1. 1950 r., Instytut Zachodni zawarł z „Domem Książki” w Warszawie umowę zasadniczą kupna-sprzedaży nakładów, a w ciągu sierpnia przygotował do oddania Dyrekcji Poznańskiej „Domu Książki” cały remanent swych wydawnictw z wyłączeniem egzemplarzy na wymianę, gratisowych itd. Remanent ten w d. 8. 9. przekazany został protokolarnie „Domowi Książki”. Odtąd „Dom Książki” przejmuje każdorazową produkcję wydawniczą Instytutu Zachodniego na podstawie umowy w celu rozprowadzenia jej na rynku krajowym i zagranicznym.

Również i „Ruch” przedsiębiorstwo państwowe przejął na podstawie wspomnianej ustawy wyłączność w zakresie przyjmowania zamówień na prenumeratę i kolportaż periodyków. Instytut Zachodni zawarł w d. 23. 6. 1950 r. z „Ruchem” umowę w sprawie prenumeraty i kolportażu Przeglądu Zachodniego.

Następstwem tych zarządzeń i faktów, jakie zaszły na ich podstawie, była likwidacja w połowie r. 1950 wydziału handlowego Instytutu Zachodniego. Utrzymała się tylko drobna komórka, zajmująca się administracją wydawnictw. Pociągnęło to za sobą redukcję personelu, zmniejszenie liczby zajmowanych lokali (magazyny zlikwidowane) oraz zmiany w układzie budżetu i zmniejszenie kwot w wydatkach w preliminarzu budżetowym IZ.

III. Dział ogólnoadministracyjny

Instytut Zachodni od samego początku swego istnienia walczył z dużymi trudnościami finansowymi. Aby spełnić zadania ważne i nie dopuszczające zwłoki, należało dysponować od samego początku koniecznymi funduszami. Wszak trzeba było pokrywać wszystkie bieżące wydatki personalne i rzeczowe, a zwłaszcza znaczne wydatki związane z pracami naukowymi, z wydawaniem i rozpowszechnianiem wydawnictw nieperiodycznych oraz periodyku Przegląd Zachodni.

Tymczasem tych funduszy nie było. Już w memoriale złożonym 13 lutego 1945 r. ówczesnemu premierowi Rządu podkreślony był od razu fakt nieposiadania środków finansowych.

Ponieważ zaś chodziło o to, aby wydawnictwa mogły się szeroko rozchodzić wśród społeczeństwa polskiego, ceny sprzedażne musiały być tak kalkulowane, aby ich wysokość nie udaremniała tego przedsięwzięcia. Skutkiem tego wydawnictwa książkowe w bardzo znacznej mierze (z wyjątkiem monografii Ziemi Staropolski) oraz Przegląd Zachodni były stale deficytowe. Instytut zaś, w ciągu szeregu minionych lat nie będąc przedsiębiorstwem obliczonym na zysk, pracując intensywnie i puszczając w świat swe wydawnictwa, prawie nigdy nie mógł osiągnąć takich wpływów, aby mieć zrównoważony budżet.

Stąd dla pokrycia niedoborów potrzebne były dotacje ze skarbu Państwa, aby możliwą była tak ważna i bardzo potrzebna praca Instytutu. Od samego początku też istnienia Instytutu Zachodniego najwyższe czynniki państwowe

doceniając zadania i rolę Instytutu oraz obserwując efektywną jego działalność naukową, popularyzacyjną i wydawniczą zapewniały mu w poszczególnych latach i przekazywały w różnej wysokości dotacje: Prezydium Rady Ministrów (Biuro Społeczno-polityczne, Biuro dla Spraw Kultury i Oświaty), Biuro Ziem Zachodnich, a później Ministerstwo Ziem Odzyskanych, Ministerstwo Administracji Publicznej, Ministerstwo Oświaty (Wydział Nauki, Departament Oświaty Dorosłych) względnie Ministerstwo Szkół Wyższych i Nauki, wreszcie od r. 1952 Polska Akademia Nauk. Ponadto na ściśle określone wydawnictwa przeznaczało fundusze Ministerstwo Spraw Zagranicznych. Jednocześnie w ciągu r. 1950 Ministerstwo Oświaty (Podsekretariat Stanu do Spraw Szkolnictwa Wyższego) otworzył kredyt inwestycyjny dla Instytutu specjalnie na zakup książek do biblioteki Instytutu oraz na zakup urządzenia do biur.

Dotacje łączne uzyskane w poszczególnych latach od władz centralnych przedstawiały się następująco (w nowej walucie):

1946 r.	253.650
1947 r.	811.500
1948 r.	634.065
1949 r.	1.052.700
1950 r.	991.650
1951 r.	747.500
1952 r.	1.247.390
1953 r.	800.000
1954 r.	575.000.

Ponieważ jednak trzeba było pokrywać stale bieżąco bardzo znaczne wydatki związane z wydawaniem przede wszystkim poszczególnych tomów monografii Ziem Staropolski, a funduszy obrotowych własnych Instytut nie posiadał, czynić musiał duże starania o zapewnienie sobie tych środków tak bardzo mu potrzebnych. Uzyskał też kredyt najpierw w b. Banku Związku Spółek Zarobkowych (krótkoterminowy), a potem w b. Banku Rolnym w Poznaniu. Stało się to za zgodą Ministerstwa Skarbu, dzięki któremu Instytut otrzymał kredyt na dogodnych warunkach spłaty w Banku Rolnym, który równocześnie przejął całe zadłużenie Instytutu od Banku Związku Spółek Zarobkowych. W ten sposób mógł Instytut kolejno finansować swoje wydawnictwa, przede wszystkim monografię Ziem Staropolski (r. 1948, 1949 i 1950).

Pracownicy IZ., zatrudnieni w zasadniczych działach, dzielili się na kategorie: pracowników naukowych (oraz naukowo-technicznych) i pracowników administracyjnych (umysłowych i fizycznych).

Stosunek służbowy pracowników naukowych oparty był na umowie o pracę lub na umowie o dzieło (na pracach zleconych), administracyjnych na umowie o pracę.

Liczba wszystkich stałych pracowników w Centrali wahała się między 60 (w r. 1947 i 1948) a 19 (r. 1954 i 1955). W połowie r. 1950 (termin przejścia wydawnictw przez „Dom Książki“) liczba pracowników spadła na 39, a od lipca 1953, gdy PAN przejęła część agend IZ do 23, a w r. 1954 do 19.

Liczba stałych pracowników w oddziałach przedstawiała się następująco:

W Oddziale Krakowskim od r. 1946 do 1952 stale po 3 pracowników, w r. 1953 — 2.

W Oddziale Toruńskim w 1946 — 6, 1947—1948 — 4, od 1949—1953 — 3.

W Oddziale Warszawskim od 1946—1952 — 3, 1953 — 2.

W Oddziale Katowickim w 1948 do połowy 1949 — 12 pracowników.

W Oddziale Wrocławskim: 1948—1949 — 11 pracowników, 1950 — 8 pracowników, 1951 — 6 pracowników, 1952 — 7, 1953 — 5.

W Naukowej Stacji w Olsztynie pracowało w latach 1948—1953 — 4 pracowników stałych.

Dla umożliwienia prac poszczególnych komórek organizacyjnych Instytutu Zachodniego opracowane zostały w ciągu pierwszych lat istnienia Instytutu różne regulaminy zatwierdzone przez Prezydium Kuratorium Instytutu Zachodniego. I tak: w 1947 r.: regulamin dla Studiów IZ.; w 1948: regulamin wewnętrzny Dyrekcji IZ., ramowy regulamin Oddziału IZ., specjalny regulamin Oddziału Śląskiego IZ. (po włączeniu Instytutu Śląskiego do Instytutu Zachodniego), regulamin określający szczegółowo zakres działania trzech zasadniczych Wydziałów przewidzianych w V. art. Statutu, instrukcja biurowa dla Centrali IZ. W r. 1954 opracowany został i zatwierdzony przez Prezydium Kuratorium Instytutu Zachodniego regulamin Rady Redakcyjnej Przeglądu Zachodniego.

W r. 1948 Dyrekcja wydała wewnętrzne zarządzenie organizacyjne dla Biblioteki naukowej Instytutu Zachodniego oraz zarządzenie regulujące zakres działania wicedyrektora administracyjnego i sekretarza generalnego oraz określające charakter sekretarza Wydziału Naukowego (1949).

Na podstawie uchwały Prezydium Kuratorium Instytutu Zachodniego Dyrekcja wydała w r. 1955 wewnętrzne zarządzenie dotyczące nowej organizacji pracy Instytutu Zachodniego z uwzględnieniem Sekretariatu Naukowego, trzech pracowni, biblioteki i działu ogólnoadministracyjnego.

Od r. 1945 Instytut Zachodni miał w użytkowaniu zamek poniemiecki w Osiecznej, pow. leszczyński, wydzierżawiony Instytutowi na lat 10 przez Ministerstwo Rolnictwa i Reform Rolnych za pośrednictwem b. Wojewódzkiego Urzędu Ziemskiego w Poznaniu. Dom ten dysponujący około 41 lokalami użytkowymi (nie licząc kuchni, magazynów itp.), położony nad jeziorem w niedalekiej odległości od lasu, spełniał rolę ośrodka konferencyjno-naukowego, z którego korzystali pracownicy naukowcy z Poznania, Wrocławia, Krakowa, Warszawy, przygotowujący swe prace, jako też ośrodka wypoczynkowego dla profesorów szkół wyższych i ich rodzin oraz członków Instytutu Zachodniego, pracowników IZ. oraz ich rodzin. W domu odbywały się często zbiorowe narady robocze o charakterze naukowym. Koszty utrzymania domu pokrywane były z wpływów gospodarstwa rolnego Jeziorki obok Osiecznej, powierzchni 288 ha, który Instytut Zachodni użytkował za zgodą Ministerstwa Rolnictwa i RR (umowa dzierżawna zawarta była z Urzędem Wojew. Pozn. 30 lipca 1947 r.), oraz z opłat osób korzystających z pobytu.

Trudności finansowe Instytutu Zachodniego, wynikające z administracji majątku i domu w Osiecznej, były zawsze znaczne, tak że nawet pod koniec grudnia 1948 r. Prezydium Kuratorium IZ dyskutowało na jednym z posiedzeń nad ewentualnym zrezygnowaniem z użytkowania majątku Jeziorki i zamku w Osiecznej i oddaniem Min. R. i RR. Do tego jednak ostatecznie nie doszło.

Majątek Jeziorki na zarządzenie Ministerstwa R. i RR. przekazany został Państwowym Gospodarstwom Rolnym 20 sierpnia 1949 r. Od tego czasu cały ciężar utrzymania domu w Osiecznej spadł na Instytut Zachodni.

Zamek w Osiecznej przejęła Polska Akademia Nauk od 1 lutego 1954 r. jako Dom Pracy Twórczej PAN.

Rok 1953 miał bardzo ważne znaczenie dla Instytutu Zachodniego. W następstwie reorganizacji nauki polskiej w skali ogólnokrajowej i w związku z tym powstania Polskiej Akademii Nauk określone także zostały podstawy działalności Instytutu w nowych warunkach.

W Centrali przestała pracować od tego czasu Sekcja Historii Pomorza i Słowiańszczyzny Zachodniej, Sekcja Badań nad Genezą Miast Polski Zachodniej i Słowiańszczyzny Zach. oraz Referat Demografii. Przestały również prowadzić swą działalność związane z Instytutem Oddziały Toruński, Wrocławski oraz Stacja Naukowa w Krakowie i Olsztynie. Oddziały przejęła Polska Akademia Nauk, a Stację Naukową w Olsztynie przejęło Polskie Tow. Historyczne. W związku z tym musiała nastąpić reorganizacja Centrali w Poznaniu przy znacznym zmniejszeniu dotychczasowego składu osobowego pracowników.

W ciągu r. 1954 po obszernej i wnikliwej dyskusji nad działalnością Instytutu przeprowadzonej na Walnym Zebraniu Członków IZ, a zwłaszcza po wskazaniach delegatów PAN skryształizowała się nowa organizacja Instytutu oraz sprecyzowane zostały metody pracy całości.

Utworzony został w 1955 r. Sekretariat Naukowy, którego zadaniem jest inicjowanie prac naukowych Instytutu, ich koordynacja, a z drugiej strony prowadzenie prac redakcyjnych w zakresie druków periodycznych i nieperiodycznych oraz prac wydawniczych.

Wszystkie prace redakcyjne prowadzi Sekretariat Naukowy przy współudziale zatwierdzonych przez PAN Komitetów Redakcyjnych zarówno dla wydawnictw nieperiodycznych, jak i dla periodyku Przegląd Zachodni, dla którego ponadto zorganizowana została i zatwierdzona przez PAN Rada Redakcyjna.

Równocześnie utworzone zostały dla opracowywania tematyki, jaką w dalszym ciągu zajmuje się Instytut Zachodni, 3 pracownie:

1) Pracownia Niemcoznawcza, której zadaniem jest prowadzenie badań naukowych nad historią Niemiec oraz stosunków polsko-niemieckich z punktu widzenia przede wszystkim aktualnego rozwoju tych stosunków, a w związku z tym gromadzenie odnośnych materiałów, ich opracowywanie i publikowanie.

2) Pracownia Monografii Ziemi Zachodnich dla prowadzenia badań naukowych nad Ziemią Odzyskanymi w zakresie problematyki terytorialnej, ludnościowej, gospodarczej i kulturalnej, ze szczególnym uwzględnieniem najnowszych osiągnięć w tych dziedzinach.

3) Pracownia Czechosłowacji i Słowiańszczyzny Zachodniej, która prowadzić ma badania naukowe zmierzające do pogłębienia i ugruntowania przyjaźni między narodem polskim, czeskim i słowackim na podstawie gruntownej znajomości zarówno przeszłości, jak i współczesności.

Dla załatwiania spraw personalnych, ogólnoadministracyjnych, finansowych, gospodarczych i administracji wydawnictw ustanowiony jest Dział Ogólnoadministracyjny.

Patrząc retrospektywnie na okres dziesięciolecia Instytutu Zachodniego stwierdzić można, że w latach minionych Instytut napotykał wielorakie, nieraz bardzo znaczne trudności. Były to poza różnymi merytorycznymi trudnościami zarówno lokalowe i urzędzeniowe, jak i materiałowe (papier drukowy), a przede

wszystkim ciągle braki finansowe zmuszające dyrektora Instytutu do ustawicznych zabiegów o pomoc u władz centralnych.

Ale też stwierdzić trzeba, że dzięki zawsze życzliwemu i należytemu zrozumieniu ważności i wartości działalności Instytutu u nadrzędnych czynników centralnych mógł Instytut skutecznie łamać wszelkie przeszkody i rozwijać swą działalność.

Dodać trzeba, że do efektywnych wyników przyczyniła się niewątpliwie wielka energia i zdecydowany upór prof. Wojciechowskiego jako dyrektora Instytutu, jako też rzetelna i wyteżona praca wszystkich współpracowników rozumiejących należycie ważność zadań Instytutu i zdających sobie sprawę z odpowiedzialności za pracę wobec społeczeństwa.

Okres dziesięciolecia istnienia i ożywionej działalności Instytutu Zachodniego pod stałym i świadomym celów kierownictwem dyrektora Wojciechowskiego zaznaczył się wielką inicjatywą, dużym rozmachem prac i wielką żywotnością.

Załącznik

ODPIS

zachowanego oryginalnego memoriału napisanego ręcznie atramentem na 3 kartkach papieru kratkowanego.

Memoriał w sprawie Instytutu Zachodniego

Instytut Zachodni jest placówką naukowo-badawczą, opartą na współpracy uczonych wszystkich uniwersytetów polskich, zajmującą się zagadnieniami polskomiemieckimi i mogącą służyć wynikami tych badań władzom rządowym, organizacjom społecznym w zakresie potrzeb wewnętrzno- i zewnętrzno-politycznych państwa.

Dziedziny, którymi zajmuje się Instytut, są następujące:

1. demografia
2. geografia
3. etnografia i muzealnictwo
4. językoznawstwo
5. dzieje piśmiennictwa
6. prehistoria
7. historia ze szczególnym uwzględnieniem dziejów żywiołu polskiego na Z. Z.
8. historia sztuki
9. historia kultury
10. stosunki gospodarcze.

Instytut składa się z Kuratorium, Dyrekcji i członków. W Kuratorium zasiadają m. inn. przedstawiciele uniwersytetów polskich. W skład Dyrekcji wchodzi dyrektor, zastępcy dyrektora i sekretarz generalny. Dyrektorowi podlegają kierownicy wyszczególnionych wyżej działów, sekretarzowi generalnemu biuro Instytutu. Liczba członków wynosi w tej chwili ok. 30 osób.

Instytut ukształcił się w końcowym okresie okupacji niemieckiej na gruncie poprzedniej wieloletniej pracy szeregu pracowników naukowych Uniwersytetu Poznańskiego i innych uniwersytetów nad zagadnieniami zachodnimi. Zagadnienia te opracowywano w związku z tajną pracą nauczania i pracą badawczo-naukową.

W szczególności opracowano następujące tematy:

- Dzieje stosunków polsko-niemieckich
- Dzieje Śląska w wiekach średnich
- Dzieje Śląska w czasach nowożytnych

Dzieje Pomorza Zachodniego
 Dzieje Gdańska
 Dzieje Prus Wschodnich w wiekach średnich
 Dzieje Prus Wschodnich w wiekach nowożytnych
 Dzieje kolonizacji niem. na wschód od Odry

i wiele innych prac tego typu.

Troską Instytutu w bieżącej chwili jest spełnianie zadań wynikających z faktu obejmowania przez Polskę ziem odwiecznie polskich, nie przyłączonych do Polski w latach 1918—1919. W szczególności chodzi o zabezpieczenie mienia kulturalnego i instytucji z nim związanych oraz adaptację tych instytucji do celów polskich; obsadę tych instytucji fachowcami mogącymi sprostać ciężącym na nich zadaniom;
 opiniodawstwo w sprawach zagadnień narodowościowych na Z. Z.;
 opiniodawstwo w sprawach zagadnień gospodarczych na Z. Z.;
 opiniodawstwo w sprawach demograficznych i osiedleńczych na Z. Z.

Zdaniem Instytutu cele, które przed sobą postawił, mogą być osiągnięte tylko w wypadku, jeżeli Instytut będzie działał szybko, gdyż w razie zwłok praca może się okazać nie dość skuteczna. Do potrzebnej szybkości działania winny być dostosowane środki finansowe i transportowe, które winny się znaleźć w dyspozycji Instytutu.

Środkami działania Instytutu mają być publikacje książkowe i broszurowe, wykłady, konferencje z kompetentnymi czynnikami i referaty opracowywane na życzenie władz. Instytut zamierza też wydawać pismo periodyczne pt. Przegląd Zachodni. W numerze pierwszym zawarty zostałby zasadniczy artykuł o granicy Odra-Nysa i o gospodarczym znaczeniu Bałtyku dla Polski.

Jako siedziba Instytutu pomyślany jest Poznań.

W skład Kuratorium wchodzi obecnie rektor Uniw. Poznańskiego z czasu tajnego nauczania prof. Roman Pollak, rektor Uniw. Jagiell. prof. Tadeusz Lehr-Spławiński i rektor Uniw. Warsz. prof. Włodzimierz Antoniewicz. Funkcje Dyrektora sprawuje prof. Uniw. Pozn. Zygmunt Wojciechowski.

Instytut nie rozporządza w obecnej chwili żadnymi środkami materialnymi. Te ostatnie byłyby potrzebne na:

1. honorowanie prac członków Instytutu, w tym kierowników działów Instytutu. Zadaniem kierowników działów jest w chwili obecnej wypracowanie dokładnego planu prac poszczególnych działów;
2. opłata kosztów zabezpieczenia mienia kulturalnego.

Do rzędu pilnych potrzeb Instytutu należy następnie uzyskanie elementarnych środków komunikacyjnych.

Członkowie Instytutu pracowali podziemnie w okresie okupacji i w tymże czasie w warunkach pracy podziemnej ukształcił się Instytut. W chwili obecnej ta postać pracy staje się oczywiście nieaktualna i z tej przyczyny dyrektor Instytutu zgłasza władzom polskim fakt istnienia Instytutu i pełną gotowość współpracy z władzami w zakresie wyszczególnionym w niniejszym memoriale.

Warszawa, 12 lutego 1945.

Prof. Zygmunt Wojciechowski
 Prof. Uniw. Pozn.